

Середницька А. Я.

Національний університет «Львівська політехніка»

МОВНЕ СВІТОБАЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ПЕРЕМІЩЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті проаналізовано мовне світобачення процесу переміщення в сучасній українській літературній мові.

Останнім часом науковці зосереджують увагу на вивченні когнітивних аспектів функціонування мови. Особливо актуальним є питання, яким чином мова фіксує знання про світ, сформовані людством у процесі пізнавальної діяльності.

Під час пізнання дійсності людина виокремлює однотипні явища, виділяє їхні суттєві спільні ознаки. Унаслідок цих ментальних процесів відбувається концептуалізація дійсності – визначення сукупності концептів, котрі описують усі предмети, явища, процеси. Концепти містять основні ознаки предмета чи явища, а також його образні, оцінні компоненти. Сукупність концептів, або концептосфера, схематично відтворює мовну картину світу.

Мовну картину світу виражають засоби словотвору, граматики, синтаксису, але найбільший обсяг інформації містить лексика. Особливості світогляду мовців демонструє лексичний склад, лексико-семантичні групи й поля. Вагомими для відтворення мовної картини світу є також інтегральні семи, які входять до значень великої кількості слів. Установивши ці семи, можна виокремити сукупність базових для мовного світорозуміння концептів.

Концептосферу мовної картини переміщення ми представили у вигляді синоптичної схеми ідеографічного словника дієслів переміщення. Синоптична схема складається з концептів – реєстрових одиниць словника. Вона відображає мовну картину світу, якщо концепти сформовані на основі аналізу мовних одиниць. Щоб установити масив концептів, ми проаналізували визначення 8 066 дієслів переміщення методом ступеневої ідентифікації.

З'ясувалось, що мовну концептосферу переміщення формують 21 просторовий концепт, 2 часових, 28 концептів способу переміщення, а також 5 концептів, котрі узагальнюють вищеназвані. Мовне розуміння переміщення має побутовий характер. Для мовців суттєво, в якому напрямі та з якою траєкторією переміщається предмет, як він міняє розташування чи положення; як він починає чи закінчує переміщення; яким є об'єкт переміщення, як, за допомогою яких засобів, у(по) чому, де, по якій поверхні він переміщається. У процесі дослідження також з'ясовано, які фрагменти мовної картини переміщення передано словотвірними засобами.

Ідеографічна класифікація дієслів дозволяє встановити мовну картину переміщення і представити її у вигляді синоптичної схеми ідеографічного словника. Подальше вивчення мовної картини світу дозволить пояснити процеси пізнання, мислення, фіксації людського знання в мові.

Ключові слова: мовна картина світу, дієслова переміщення, лексико-семантичне поле, ідеографічний словник, концепт.

Постановка проблеми. Сучасна лінгвістика намагається з'ясувати, яку інформацію про свідомість людини містить мова. Ця проблема стала актуальною в кінці ХХ століття, коли науковці почали досліджувати мовну картину світу – сукупність уявлень про дійсність, котра історично склалася у свідомості мовців й відобразилась у мові [5].

Мовна картина світу виникає внаслідок ментального освоєння реальності. Цей процес відображається в мові, оскільки вона тісно пов'язана з мисленням. Пізнання дійсності, встановлення

однотипних явищ, виділення їхніх суттєвих спільних рис приводять до концептуалізації дійсності – створення системи концептів, які вичерпно описують усі аспекти реальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепт, на думку В. І. Герасимова, Р. Джонсона, О. С. Кубрякової, Дж. Лакоффа, З. Д. Попової, І. А. Стерніна, Ч. Філлмора, Р. М. Фрумкіної та інших, – це одна з основних одиниць мислення. Термін «концепт» походить від латинського “conceptus” (поняття). Однак його значення є ширшим від логічного та філософського розу-

міння концепту як поняття, котре містить основні ознаки предмета чи явища. Лінгвістичний концепт поєднує змістові характеристики об'єкта з його образними, емоційними, оцінними компонентами [9, с. 34]. Сукупність концептів, або концептосфера, схематично відтворює мовну картину світу.

Мова формує картину світу, виділяючи, називаючи й систематизуючи реалії, а також створюючи на основі аналізу дійсності узагальнені словотвірні, граматичні й синтаксичні категорії. Хоча абстрактні поняття мовного світобачення виражено засобами словотвору, граматики, синтаксису, найбільший обсяг інформації передає лексика.

Мовний поділ дійсності, який відбувається за допомогою лексичних засобів, Л. Вайсгербер називав ословлюванням світу (Worten der Welt). Інші мовознавці нерідко вживають у цьому значенні термін вербалізація світу [6, с. 266].

Особливості людського світорозуміння демонструє не тільки масив слів певної мови, властиві їй лексико-семантичні групи й поля. Особливо вагомим матеріалом для відтворення мовної картини світу є інтегральні семи, котрі об'єднують слова в ці лексико-семантичні поля чи групи. Установивши перелік ознак, за якими відбувається поділ лексичної системи на групи й поля, можна відтворити масив базових для мовного світорозуміння концептів.

Концептосферу мовної картини світу можна представити у вигляді синоптичної схеми ідеографічного словника [7, с. 581]. Синоптична схема – це система концептів, яка відтворює уявлення людини про організацію дійсності. Кожному концепту відповідає словникова стаття, лексичні одиниці якої виражають його в мові.

Щоправда, ідеографічний словник представляє мовну картину світу, якщо синоптична схема заснована на мовних узагальненнях, установлених під час аналізу лексичного матеріалу. Формуючи сукупність концептів, треба враховувати такі дані, як інтегральні семи у значеннях слів, архілексеми (назви полів), гіпероніми та синоніми-домінанти. Також дуже інформативним джерелом мовних узагальнень є визначення тлумачних словників.

Однак дуже часто для укладачів синоптичної схеми визначальною є не мовна, а наукова картина світу, загальноприйнята на момент укладання словника. Наприклад, синоптична схема словника О. С. Баранова [2] ближча до наукової картини світу, відображеної у філософській і фізичній терміносистемах. Деякі автори будують схему на основі своїх індивідуальних переконань. Творці

ранніх ідеографічних праць замість наукової часто використовували міфологічну картину світу. Дані словників, синоптична схема яких побудована за дедуктивним принципом, не можуть бути використані під час відтворення мовної картини світу.

Постановка завдання. Метою статті є відтворення мовної картини переміщення на матеріалі лексичної семантики 8 066 дієслів переміщення української мови.

Виклад основного матеріалу. Категорія переміщення є однією з найважливіших у картині світу української мови. Поняттєве поле дієслів переміщення має великий обсяг (8 066 ЛСВ) і належить до основного лексичного фонду української мови.

В українському мовознавстві ідеографічні дослідження проводили такі вчені: І. М. Гетьман, І. Васильєва, У. Б. Галів, Н. Ф. Грозан, І. Л. Демчик, Г. М. Добролюбова, Є. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, Т. М. Князь, І. Є. Колесникова, Ж. М. Краснобаєва-Чорна, В. І. Критська, У. Мішук, М. М. Пешак, Т. І. Пруднікова, Ю. Ф. Прадід, Т. К. Пуздирєва, Ю. В. Романюк, О. Сірук, Н. В. Сніжко, Ж. П. Соколовська. Однак проблема ідеографічного класифікування дієслів залишається актуальною й не до кінця висвітленою в українському мовознавстві. Значення дієслів сигніфікативне, процесуальне, потребує глибокого семантичного аналізу для виявлення інтегральних понять, котрі відтворюють мовну картину світу.

Щоб установити ознаки змісту концептів мовної картини переміщення, ми виокремлювали інтегральні семи, які об'єднують дієслова в лексико-семантичні поля. Водночас особливу увагу звертали на лексико-семантичні значення, оскільки вони найчіткіше відображають процес переміщення. Цим наш підхід відрізняється від реалізованого у словниках за ред. Л. Г. Бабенко [3]; [11]. Лексико-граматичні ознаки, словотвірні значення, граматичні ознаки перехідності й виду були для нас тільки допоміжними критеріями для додаткового поділу слів на лексико-семантичні групи. Ці ознаки є більш універсальними й можуть уходити до значень дієслів різних тематичних груп, а не тільки дієслів переміщення.

Установлювати інтегральні семи у значеннях дієслів можна за допомогою компонентного аналізу. Однак зручніше формалізувати цей процес й аналізувати не безпосередньо значення дієслів, а їхні визначення, подані у тлумачному словнику [10]. Щоб виокремити інтегральні семи на матеріалі визначень, ми використали метод ступеневого аналізу Е. В. Кузнецової [8]. Згідно з ним у структурі

визначення можна виділити основний відповідник, котрий передає інтегральні семи слова, та конкретизатори, які вказують на диференційні семи. Наприклад, у визначенні лексико-семантичного варіанта дієслова *кружляти4 недок., неперех.* (плавно літати, описуючи кола) основним відповідником є гіперонім *літати*, що містить інтегральну сему «переміщатись, летячи», спільну для дієслів лексико-семантичного поля польоту. Уточнюють його слова-конкретизатори «плавно», «описуючи кола», котрі вказують на диференційні ознаки, спільні для синонімічного ряду «Літати колами, на нерухомо розпростертих крилах (кружляти)».

Мовне відображення категорії переміщення функціональне, побутове, повсякденне, антропоцентричне [1, с. 38; 4, с. 7]. Коли людина категоризує світ засобами мови, вона звертає увагу на практичні нюанси переміщення. Мовець узагальнює свої спостереження: яким є об'єкт переміщення, як, за допомогою яких засобів, у(по) чому, де, коли, в якому напрямі він переміщається. Мовні поняття містять суб'єктивну оцінку переміщення, відображають властивості самого мовця, його внутрішній світ.

Проте мовна картина переміщення, як і наукова, містить категорії простору й часу. Проте вона доповнює їх великою кількістю побутових деталей, які докладно описують ситуацію переміщення.

Мовну категорію переміщення формують три групи ознак:

1) **просторові**: напрям переміщення, його траєкторія, зміна розташування предмета у просторі. Поняття напрямку виражає концепт **Напрямок переміщення**, якому підпорядковано 15 конкретніших концептів *Переміщатись у певному напрямі; Переміщатись від однієї точки в різних напрямках; Переміщатись усередину чого-небудь; Переміщатись до однієї точки з різних напрямів; Переміщатись догори; Переміщатись донизу; Переміщатись назад; Переміщатись назовні чого-небудь; Переміщатись уперек до чого-небудь; Переміщатись через що-небудь; Переміщатись, віддаляючись від кого, чого-небудь; Переміщатись, змінюючи напрям; Переміщатись, наближаючись до кого-, чого-небудь; Переміщатись, нашттовхуючись на кого-, що-небудь; Примушувати переміщатись у певному напрямі.*

Оскільки поняття напрямку є дуже важливим для мовної картини світу, його виражає не тільки лексична, а і словотвірна семантика. Дублюють вищеназвані лексико-семантичні ознаки слово-

твірні значення «догори» (*виходити4*) – «донизу» (*сходити2*); «до однієї точки з різних напрямків» (*сходитись1*) – «від однієї точки в різних напрямках» (*розходитись1*); «усередину об'єкта» (*заходити1*) – «назовні об'єкта» (*виходити1*); «до об'єкта» (*підходити1*) – «від об'єкта» (*відходити1*); «нашттовхнутись на об'єкт» (*наскакувати2*); «над об'єктом, через об'єкт» (*перелітати3*).

Рідко вживаються суто словотвірні значення «долати певну відстань» (*проходити6*); «долати якийсь простір» (*пробігати1//*); «долати якусь відстань» (*пропливати3*), «навколо об'єкта» (*обходити1*); «повз об'єкт» (*пролітати1*); «під об'єкт» (*підпливати2*); «з місця на місце» (*переходити4*). Цифрою позначено номер лексико-семантичного варіанта у тлумачному словнику, // – варіант значення.

Лексична і словотвірна семантика дієслів представляє майже всі просторові ознаки, характерні для мовної картини переміщення. Однак у ній відсутні ознаки *близько* (в невеликій кількості дієслів є тільки словотвірна ознака «переміщатися далеко»), *направо*, майже не виражена ознака *наліво* (тільки один випадок – *полівити*). Щоб повністю відтворити мовну картину напрямку переміщення, треба аналізувати інші частини мови, особливо прислівники, словосполучення з ними (*йти далеко, повернути направо* тощо).

Просторове поняття також виражає концепт **Траєкторія переміщення**, якому підпорядковано три концепти: *Здійснювати коливальний рух, Здійснювати обертальний рух, Переміщатись безладно*. Мова враховує амплітуду, ритмічність, причину коливання, а також природу й будову рухомого предмета. Для мовного розуміння обертального переміщення суттєве значення має точка, навколо якої відбувається обертання: власна вісь чи який-небудь інший предмет. Мова виокремлює також поняття гвинтового руху, який поєднує обертання з поступальним переміщенням. Мовне розуміння безладного переміщення нагадує поняття хаотичного переміщення у фізиці.

Суто мовним, побутовим є просторове поняття зміни розташування, виражене концептом **Зміна розташування предмета у просторі**. Його конкретизують:

– концепти: *Змінювати положення у просторі* (наприклад, *випрямляти, перевертатись*); *Приймає певне положення у просторі* (наприклад, *успавати, сідати, лягати*), які вказують на незначну зміну пози предмета;

– концепт *Розміщатись де-небудь*, котрий позначає займання певного місця (*розміщатись, уможовитись*) або зміну місця перебування (*зміщатись, переселятись*).

2) **часові**. Мовне поняття часу виражає концепт **Фази переміщення**, якому підпорядковано концепти *Починати переміщатися, Припиняти переміщатися*.

Порівняно із простором, категорія часу представлена в лексичній семантиці дієслів переміщення незначною кількістю ознак. Значення дієслів переміщення не містять ознак, важливих для загальномовної картини часу: *дата, до/після, раніше/пізніше* [4, с. 161], *«час життя»*, *вічність, хвилина, секунда, момент, пора, минуле, майбутнє, теперішнє* [12, с. 86].

Часові ознаки, наявні у значеннях дієслів переміщення, дуже абстрактні і стосуються всіх дієслів. Через це їх здебільшого виражає не лексична, а граматична семантика, а також лексико-граматичні роди дії і словотвірні значення.

Граматичні ознаки минулого, теперішнього, майбутнього часу не підлягали аналізу в нашій роботі, оскільки вони властиві всім дієсловам. Натомість ми аналізували лексико-граматичні роди дії, які вказують на фази переміщення. Вони містять ознаки «почати переміщатися» (*пiти1, полинути1*), «закінчувати переміщатися» (*доходити1*); неозначено-тривалий рід дії «переміщатися якийсь час» (*політати*); означено-тривалий рід дії «переміщатися певний час» (*вилітати*); кількісний рід дії – «однократне переміщення» (*стрибнути, хитнути*) тощо; тривалий час (*попойти1, натрясти2*); повторюване переміщення (*попоходити, покидати*); перервно-пом'якшувальний рух (*повітати1, пострибувати*). Також для мови характерні часові ознаки «долати певну відстань за певний проміжок часу» (*проїжджати4, пролітати3*); «надовго» (*злягати1*), виражені словотвірними засобами. Ці часові ознаки ми використовуємо для поділу слів на лексико-семантичні групи всередині словникових статей.

3) **способу переміщення**. Це поняття є надзвичайно ґрунтовно розробленим у мовній картині світу. Воно також висвітлює процес переміщення в побутовому, повсякденному аспекті. 28 концептів **Способу переміщення** здебільшого характеризують тип предмета, який переміщається: *Переміщатись (про дим), Переміщатись (про небесні світила), Переміщатись (про повітряні маси), Переміщатись (про рідину), Переміщатись (про рослини), Переміщатись (про*

світло, темряву, тiнь), Переміщатись (про сипку речовину), Переміщатись (про тварин), Переміщатись (про туман), Переміщатись (про хмари), Переміщатись великою масою.

Концепти можуть також вказувати на засіб переміщення: *Переміщатись за допомогою транспорту*. Розкривають особливості середовища переміщення концепти *Переміщатись в(по) рідині, Переміщатись, летячи*; вказують на поверхню переміщення в концепті *Переміщатись по ковзкій поверхні*.

Багато концептів розкривають характер рухів предмета: *Переміщати волоком; Переміщати кидком; Переміщати, навантаживши на себе; Переміщати, пересилаючи; Переміщатись бігом; Переміщатись із шумом; Переміщатись плавно; Переміщатись стрибками; Переміщатись, випереджаючи; Переміщатись, котячись; Переміщатись, переслідуючи; Переміщатись, повзучи; Переміщатись, подорожуючи; Переміщатись кроками; Переміщатись, сунучись; Переміщатись, танцюючи*. У двох випадках диференційні ознаки стосуються швидкості предмета переміщення: *Переміщатись повільно, Переміщатись швидко*.

Поняття способу переміщення в мові виражають лише засоби лексичної семантики. Очевидно, ці ознаки є надто різноманітними й конкретними, щоб бути формалізованими у вигляді типових словотвірних значень або лексико-граматичних категорій родів дії.

Висновки і пропозиції. Синоптична схема ідеографічного словника дієслів переміщення побудована індуктивним методом, який передбачає встановлення концептів шляхом узагальнення мовного матеріалу, і тому максимально наближена до мовної картини світу. Словник виявляє самотність мови, особливості втілення окремих понять у словах, закономірності будови лексико-семантичних груп і семної структури слів.

Мовну картину поняття переміщення передають 56 концептів, виділених під час аналізу визначень більш як 8 000 дієслів переміщення. У процесі дослідження з'ясувалось, що мовна картина переміщення, як і наукова, заснована на взаємодії понять простору й часу. Однак, на відміну від наукової, вона містить чимало побутових, практичних, повсякденних ознак, таких як зміна розташування чи спосіб переміщення. Ознаки простору й часу, наявні в науковій картині світу, також отримують своєрідне трактування.

Просторові мовні поняття стосуються напряму переміщення, зміни розташування предмета у просторі, його траєкторії. Вони функціонують

у лексичній семантиці, але особливо важливі ознаки дублює словотвірна семантика.

Поняття часу у значеннях дієслів переміщення представлено граматичними значеннями минулого, теперішнього, майбутнього часу, типовими для всіх дієслів. Час також передають лексико-семантичні ознаки, котрі вказують на фазу (початок, кінець) дії, лексико-граматичні ознаки родів дії «почати переміщатись», «закінчувати переміщатись», «переміщатись якийсь час», «переміщатись певний час», «однократне переміщення» тощо.

Третя група концептів стосується способу переміщення предмета й має суто мовний харак-

тер. Для мовців суттєво, яким є об'єкт переміщення, як, за допомогою яких засобів, у(по) чому, де, по якій поверхні він переміщається.

Отже, ідеографічна класифікація слів дає змогу встановити мовні закономірності відображення дійсності й відтворити концептосферу, котра функціонує у свідомості мовців, у вигляді синоптичної схеми ідеографічного словника. Подальше вивчення мовної картини світу дозволить краще зрозуміти принципи функціонування пізнавальної діяльності людини, зокрема, мислення, способів словесного оформлення ментальних процесів і зберігання людського знання.

Список літератури:

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка : попытка системного описания. *Вопросы языкознания*. 1995. № 1. С. 37–67.
2. Баранов О. С. Идеографический словарь русского языка. Москва : ЭТС, 1998. 840 с.
3. Большой толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы. Английские эквиваленты / под. ред. Л. Г. Бабенко. Москва : АСТ – Пресс КНИГА, 2007. 576 с.
4. Вежбицкая А. М. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. Москва : Языки славянской культуры, 2001. 272 с.
5. Воротников Ю. Л., Занеги́на Н. Н. Русский идеографический словарь» и языковая картина мира. 2012. Режим доступа: <http://lexrus.ru/default.aspx?p=2913>. Дата звернення: 05.05.2020
6. Даниленко В.П. От предъязыка – к языку. Введение в эволюционную лингвистику. Санкт-Петербург : Алетейя, 2015. 387 с.
7. Даниленко В. П., Даниленко Л. В. Эволюция в духовной культуре: свет Прометея. Москва : КРАСАНД, 2012. 640 с.
8. Кузнецова Э. В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов. *Вопросы металингвистики*. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. С. 84–95.
9. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика : учебное издание. Москва : АСТ: «Восток-Запад», 2007. 226 с.
10. Словник української мови : в 11 т. / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
11. Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / под. ред. Л. Г. Бабенко. Москва : АСТ – ПРЕСС, 1999. 704 с.
12. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (Модели пространства, времени и восприятия). Москва : Гнозис, 1994. 344 с.

Serednytska A. Ya. THE LANGUAGE WORLDVIEW OF MOVEMENT IN MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

The scientists have been paying attention to the study of cognitive aspects of language functioning more and more often recently. The question how the language captures the amount of knowledge about the world, which is formed by the humanity in the process of cognitive functioning, is especially relevant.

During the cognition of the reality, the human is distinguishing similar phenomena and highlighting their essential common features. As a result of these mental processes, the conceptualization of reality is happening – formation of the totality of concepts that describe all the objects, phenomena, processes. The language concepts contain all of the main features of an object or a phenomenon and its naive, evaluative components. The totality of concepts schematically recreates the language conceptualization of the surrounding world.

The language worldview is expressed by the means of word formation, grammar, syntax, but the major amount of information is contained in lexicon. The features of the speaker's worldview demonstrate the lexical composition of the language, lexical-semantic groups and fields. The integral semes, which are part of the meanings of many verbs, are also crucial for the recreation of the language conceptualization of the surrounding world. When these semes are established, it becomes possible to distinguish the totality of the basic concepts for the lingual worldview.

The totality of concepts of the language picture of movement can be represented as a synoptic scheme of thesaurus of verbs of movement. Ideographic dictionary represents the language conceptualization

of the surrounding world, if concepts are formed on the base of analysis of words meanings. To establish the array of concepts, we analysed the definitions of 8 066 verbs of movement by the method of degree identification.

It was discovered that the language totality of concepts of movement consists of 21 concepts of space, 2 of time, 28 concepts of the way of movement, and 5 general concepts. The lingual understanding of movement has a naive nature. It is important for the speakers, in which direction or on which trajectory the object is moving, how it changes its location or position; how it starts or ends the movement; how the moving object looks, how, by which means, in (on) what, where, on which surface it is moving. In addition, it was discovered during the study, which fragments of the language picture of movement are transferred by the means of word formation.

The ideographical classification of verbs enables us to establish the language picture of movement and represent it as a synoptic scheme of thesaurus. The further study of the language picture of the world will help to explain the processes of cognition, thinking and preservation of the human knowledge in the language.

Key words: *conceptualization of the surrounding world, verbs of movement, lexical-semantic fields, thesaurus, concept.*